

Я. В. Пилипчук

ФОРМУВАННЯ КОРДОНІВ РАХ СУМАНІСА У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Одним із найважливіших аспектів історії кипчаків є їхня військова історія. Зокрема, необхідно простежити, як формувались межі володінь кипчаків. До сьогодні питання кордонів вивчалось Д. Расовським та К. Кудряшовим [Расовский 1936; Расовский 1937; Расовский 1938; Кудряшов 1948], проте їхні роботи вже застаріли і не дозволяють розглянути питання Великого кордону між державами з осілим населенням та Дашт-і Кипчак у динаміці. Завданням цієї студії є визначення причин зростання динаміки нападів на окремих театрах бойових дій та часу кінця кипчацької експансії.

Так, В. Спіней вважає 1055 р. часом, коли кипчаки вийшли на кордони Русі, а 1061 р. – часом першої битви з русами [Spinei 2009, 116]. Д. Крістіан, своєю чергою, позначив хронологічні межі цих подій як середину 50-х та початок 60-х рр. XI ст. [Christian 1998, 356]. На думку Д. Расовського, кипчаки вийшли на кордони Русі в 1054 р. [Расовский 1936, 179–180]. Тільки в Лаврентіївському літописі поява кипчаків датована 1054 р. [Лаврентьевская... 1962, 163]. За свідченнями інших літописів, кипчаки вийшли на кордони Русі у 1055 р. [Новгородская первая летопись 1950, 182–183; Ипатьевская... 1962, 151]. Перший напад кипчаків на Русь датований 1061 р. Вождь, котрий переміг Всеволода Ярославича, мав ім'я Іскал (Сокол, Сакал, Сукал) [Лаврентьевская... 1962, 163; Новгородская первая летопись 1950, 17; Ипатьевская... 1962, 152; Lăzărescu-Zobian 1984, 270–271]. На нашу думку, кипчаки на початку 50-х рр. XI ст. повинні були зайняти степи Дніпровського Лівобережжя. На Правобережжі вони з'явилися дещо пізніше. Перший похід кипчаків проти огузів-торків, котрі жили поблизу Ростовця та Неятина, датований 1071 р. [Kurat 1972, 78; Лаврентьевская... 1962, 174; Новгородская первая летопись 1950, 191; Ипатьевская... 1962, 164]. У такому разі межиріччя Дніпра та Дністра було зайняте кипчаками в 60-х рр. XI ст.

Перша достовірна згадка про кипчаків на Нижньому Дунаї датована останньою чвертю XI ст. За свідченнями Георгія Кедріна та Іоанна Скілиці та Михайла Атталіоти, Никифор Василак близько 1078 р. найняв куманів (кипчаків), для того щоб захопити престол [Прицак 2008, 34; Spinei 2009, 116; Berend 2001, 69; Spinei 1986, 93; Yücel 2002, 636; Diaconu 1970, 110–111; Гръцки извори... 1965, 192–194, 338–39; Гръцки извори... 1980, 122]. У 1088 р. кипчаки були союзниками Татуша (правителя одного з подунайських міст) [Прицак 2008, 35; Kurat 1937, 169–175; Tryjarski, 1975, 518; Diaconu 1978, 37; Curta 2006, 301; Yücel 2002, 638]. В. Стоянов вважає, що кумани почали займати територію Молдови між 1068-м та 1071 рр. [Stoianow 2002, 681]. Д. Расовський запропонував гіпотезу, що куни, котрі вийшли на кордони Угорщини в 1070–1071 рр., були кипчаками [Расовский 1936, 181].

Проте апогей печенізької активності на Балканах якраз припадає на 70–80-ті рр. XI ст. Кунів 1070–1071 рр. логічно зіставити саме з печенігами. Їхній рух у напрямку Угорщини обумовила експансія огузів, котрі в 1064/1065 рр. атакували Фракію [Spinei 2009, 115–116; Гръцки извори... 1965, 175–179, 331–333; Гръцки извори...

1980, 120–121]. Експансія огузів призвела до переселення значної кількості печенігів. Автор Пожонської хроніки та Шимон Кезаї вважали, що місцевості до Біхара та провінцію Нір спустошили бесси (бешеньє, печеніги). Автори Будської та Дубницької хронік, а також Янош Туроці повідомляли, що на Угорщину напали куні. Похід датований 1070 р. Очолював кунів Озул. Шимон Кезаї називав його сервієнтом князя кунів Дьюли. Хроніст повідомляв, що Озул не очікував нападу угорців. Угорці несподівано напали та перемогли ворогів [Spinei 2009, 118; Joannis de Thwroc 1766, 142–144; Шушарин 1997, 327; Chronicon Pictum... 1883, 171–173].

Угорські дослідники вважали кочівників, котрі здійснили цей напад, огузами чи печенігами [Шушарин 1997, 326]. Це логічно, оскільки тільки в 1071 р. кипчаки почали турбувати набігами Поросся. До того, ж Анна Комніна повідомляла, що кипчаки кочували далеко від володінь печенегів на Балканах [Комніна 1965, книга 7, параграф 5]. При описі подій, котрі відбувались у Подунав'ї в 1072 р., згадані печеніги, котрі прийшли в Угорщину через Болгарський Белград (Нандорфехервар, Альба Булгарія, сучасний Белград у Республіці Сербія). На допомогу їх призвали ромеї та болгарі. Печеніги форсували річку Саву та вийшли на поле Бузіаш. Але вони були переможені військами бана Яна, а печенізький вождь Казар з небагатьма людьми ледь врятувався втечею [Шушарин 1997, 329]. Печеніги під тиском огузів відступали у володіння угорців та ромеїв. Вони служили у війську Ендре I вже в 1052 р. [Шушарин 1997, 329–330; Расовский 2012, 88].

За гіпотезами деяких вчених, у 1085 р. відбулося вторгнення кочівників до Угорщини. У хроніці їхній вождь титулувався *Ducem Cunozum*, тобто князь кунів. Куні атакували Угорщину в районі Унга та Боршави. За допомогою Кутеска экс-король Шаломон бажав повернути собі престол. Якщо Шаломону справді допомагали кипчаки, то дивним є факт, що відразу після поразки Шаломон відступив у Болгарію, де й був переможений військами Олексія Комніна. У Болгарії наприкінці XI ст. розташовувались володіння печенігів, але аж ніяк не кипчаків [Joannis de Thwroc 1766, 161–163; Шушарин 1997, 327; Chronicon Pictum... 1883, 194–196].

Тільки похід кунів у 1091 р., котрий здійснив хан Копульх, син Крула (Кола), можна напряму пов'язати з кипчаками. Останні спустошили Трансільванію і дійшли до місцевості Бечей (Старі Бечей на Тисі). Поряд з Копульхом згадано Енфема. За свідченням Шимона Кезаї, ніхто з кунів не врятувався, окрім сервієнта Есембу. У битві на Паганті був убитий Копульх. Кипчаки поклялись помститися за смерть цього вождя, вони вимагали відпустити полонених кунів та висміяли угорського короля. Але Ласло здобув перемогу над кипчаками князя Акуша та вбив цього вождя у битві поблизу Дунаю. Спроба кипчаків поширити свій вплив і на територію Алфьолду була невдалою. З цього часу кордони кипчацьких володінь на заході стабілізувалися [Шушарин 1997, 327–328; Spinei 2009, 121; Joannis de Thwroc 1766, 163–164; Chronicon Pictum... 1883, 196–197].

Після перемоги короля Ласло I Святого над Копульхом та Акушем кипчаки більше століття не турбували землі королівства набігами. Можливо, це було обумовлено кипчацькою активністю на кордонах Русі. Адже у зіткненнях із кипчаками Рюриковичі провели майже все XII ст. Активізація кипчаків на кордонах Угорщини датована XIII ст., якраз у той час, коли у війнах Візантійської імперії та Другого Болгарського царства була пауза (після смерті Калояна). За інформацією угорських документів, кипчаки здійснювали напади на комітати Брашов та Фегераш. Вони намагались увійти до Трансільванії через Татарський перевал та долину річки Олт [Vasary 2005, 32; Spinei 1986, 49].

Король Ендре II був вимушений віддати землю Барца тевтонським лицарям [Параска 1981, 16; Vasary 2005, 32; Spinei 2008, 417; Пашуто 2011, 575]. За грамотою короля їм були віддані землі на південь від Татарського перевалу. Тевтонці мали розширювати свої володіння за рахунок кипчаків та бродників. Німецькі колоністи

поповнили населення землі Барца, котра до того була малонаселеною [Шушарин 1978, 41]. У документах дипломатичної переписки вказано, що язичники (тобто кипчаки) нападали на землю Барца та “землю за сніжними горами” [Шушарин 1978, 41–42]. Влітку кипчаки підходили до Карпатських гір, і власне тоді відбувались їхні напади на угорське прикордоння [Шушарин 1978, 44]. Тевтонці не тільки змогли припинити напади кочівників, а й самі перейшли в наступ. Лицарі завойовували деякі землі поблизу землі Барца, у володіннях кипчаків та бродників. Подальше їхнє просування було зупинено конфліктом з угорським королем, котрий вимусив тевтонців шукати іншу землю для поселення [Князький 1988, 26; Spinei 2008, 417; Spinei 1986, 49; Пашуто 2011, 575–576].

Кипчаки також просувались на Балкани. За свідченням Анни Комніної, серед союзників Татуша були печеніги та кипчаки. Причиною конфлікту було те, що печеніги не віддали частину здобичі кипчакам. Печеніги ж відмовили кипчакам тому, що ті запізнались і не взяли участі в битві. Перше зіткнення між печенігами та кипчаками відбулось у 1087–1088 рр. [Комнина 1965, книга 7, параграф 5]. Поява кипчаків на західній периферії Дашт-і Кипчак була пізньою. Олексій Комнін, котрого атакували печеніги, найняв Боняка та Тугоркана (Маніака та Тогортака) для війни проти печенігів [Комнина 1965, книга 8, параграф 4].

Анна Комніна повідомляла, що на допомогу ромеям прийшло 40 тис. кипчаків, що, звичайно, перебільшення, оскільки сама цифра є шаблоном, котрий позначав велику кількість “варварів”. Вона така ж фантастична, як і “міриади” загиблих печенігів [Комнина 1965, книга 8, параграфи 4–6]. Фактично у 60–70-х рр. XI ст. завоювання східноєвропейських степів було завершено. Тільки подунайські землі були завойовані в 1091 р., коли ромеї та кипчаки перемогли печенігів у битві під Левуніоном [Пріцак 2008, 35]. Події кінця XI ст. позначили завершення кипчацької експансії та початок формування нових політичних утворень у східноєвропейських степах. На цій території утворились нові етнічні спільності – половці та кумани, де огузи та печеніги відігравали роль субстрату, а кипчаки – адстрату.

Відчуваючи слабкість ромеїв, кипчаки підтримали заколот псевдо-Романа Діогена. За явно перебільшеними даними візантійських джерел, у битві поблизу від Таврокома в 1095 р. загинуло 70 тис. кипчаків [Комнина 1965, книга 10, параграфи 2–4; Spinei 2003, 250; Spinei 2009, 121; Stoyanow 2002, 682; Ипатьевская... 1962, 217; Пріцак 2008, 35–36; Плетнева 1990, 49–50; Diaconu 1978, 47–50, 58]. Кордон кипчаків з Візантійською імперією проходив по Дунаю [Расовский 1938, 159]. Поблизу від Куманського броду розташовувався Відін [Stoyanow 2002, 682; Diaconu 1978, 59; Расовский 1938, 159]. Кипчаки на Нижньому Дунаї у середині XII ст. нападали на Дімніцік та Дрістру (Сілістрію) [Бибигов 1981, 117; Гръцки извори... 1968, 226; Гръцки извори... 1972, 226–227].

Про існування кипчацьких вождівств відомо мало. У слов'янських літописах згадувались “дунайські половці”. Проти них у 1116 р. мав здійснити свій похід Володимир Мономах [Ипатьевская... 1962, 284; Diaconu 1978, 59–60]. Вони турбували Візантію. У 1114 р. кипчаки напали на Відін [Stoyanow 2002, 682; Diaconu 1978, 59]. Дунайський кордон був неспокійним. У 1122–1123 рр. відбулась міграція берендеїв та печенігів з Русі до Угорщини, яка зачепила і візантійські землі [Ипатьевская... 1962, 286; Маркварт 2002; Бибигов 1981, 98–112; Князький 1988, 24].

Кочівники, котрі напали на Візантію у 1122 р., були не кипчаками, а печенігами [Бибигов 1981, 101–112; Stoyanow 2002, 682; Tryjarski 1975, 519; Spinei 1986, 91, 99; Yücel 2002, 641]. Але Михайло Сирійський називав їх команами, за його свідченням, їх переміг цар Іване (Іоанн Комнін) [Маркварт 2002; Diaconu 1978, 62–71]. Справді, у візантійських джерелах вказано, що проти імператора виступили кочівники [Гръцки извори... 1968, 209–210]. Іоанн Кіннам та Феодор Скутаріот повідомляли, що ворогами були якісь “скіфи” [Гръцки извори... 1968, 209–210;

Грьцки извори... 1972, 222]. У скандинавській сазі вказано, що ворогами були язичники, а битва відбулась на полі Печінавеліра [Пріцак 2003, 83–85].

На нашу думку, битву скандинавів з язичниками можна зіставити з подіями не 1122 р., а 1091 р. Скіфи ж візантійських джерел – це загальний етнонім для позначення кочівників. До Візантії мало вдертися поліетнічне військо кочівників на чолі з байяндурями, котрих очолював вождь Татар [Шушарин 1997, 336; Князький 1988, 24].

У середині XII ст. слов'янські джерела вказували на присутність у регіоні кипчацького вождя Башкорда. Але він не був достатньо сильним навіть для того, щоб примусити Івана Берладника віддати для пограбування Пониззя [Плетнева 1990, 103–105; Ипатьевская... 1962, 497–502]. Походи кипчаків проти Візантійської імперії в 1148 та 1160 рр. не були масштабними, а мали характер локальних набігів [Бибиков 1981, 117–121; Stoyanow 2002, 682]. Коли Мануїл Комнін йшов через їхні володіння, то вони наважувались напасти на військо ромеїв. У 1148 р., користуючись тим, що імператор воював проти франків та острів'ян (сицилійських норманів), кипчаки напали на Дрістру. Ромеї вдало відбивали вторгнення кипчаків у свої землі до повстання Петра та Асеня в 1185 р. [Бибиков 1981, 117–118; Грьцки извори... 1968, 226; Грьцки извори... 1972, 226–227].

Але найбільше кипчаків притягувала Русь, котра не мала природних кордонів на зразок Карпат та Дунаю. Рюриковичі використовували кипчаків як найманців у своїх походах та усобицях. На Русі знайшли захисток вороги кипчаків – торки та печеніги. Проти Русі воювало кілька кипчацьких конфедерацій. Одну з них очолював хан Боняк. У 1092 р. кипчаки у складі війська Василька Ростиславича здійснювали похід на Польщу [Лаврентьевская... 1962, 215; Ипатьевская... 1962, 206]. Протиріччя між кипчаками та Володимиром Мономахом призвели до страти Ітлара та Кітана [Ипатьевская... 1962, 218–219; Плетнева 1990, 50–51; Kurat 1972, 79].

Боняк у 1096 р. здійснив набіг на Київщину, спалив Юр'їв та княжий будинок у Берестові і ледь не здобув Київ “ізгоном” [Плетнева 1990, 51; Gökbel 2002, 649; Лаврентьевская... 1962, 229, 231–233; Ипатьевская... 1962, 221–224]. Для більш вдалих дій проти Русі він уклав союз із “донецькими кипчаками” та в 1106-му чи 1107 р. атакував міста Вир, Лубен та Ромен [Плетнева 1990, 52; Лаврентьевская... 1962, 281–282; Ипатьевская... 1962, 258–259]. В усобицях Рюриковичів Боняк виступав як ворог київського князя Святополка. Галичани (Перемишльське та Тербовельське князівства) дістали підтримку проти угорців. У 1097 р. союзне військо здобуло перемогу над угорцями в битві на Вягрі. Ключову роль у перемозі відіграв маневр Алтунопи [Ипатьевская... 1962, 246; Плетнева 1990, 53; Kurat 1972, 81; Gökbel 2002, 652; Spinei 2009, 123–124; Лаврентьевская... 1962, 270–271; Кушкумбаев 2009, 69–70]. Боняк у 1103 р. підтримував лукоморців, правда це їм не допомогло вистояти проти русів [Пріцак 2008, 40; Плетнева 1990, 56; Лаврентьевская... 1962, 277–279; Новгородская первая летопись 1950, 19, 203; Ипатьевская... 1962, 252–255].

У 1105 р. війська Боняка напали на Заруб. У битві, котра відбулась поблизу цих міст, він переміг місцевих торків та берендеїв [Пріцак 2008, 41; Плетнева 1990, 56; Kurat 1972, 83; Ипатьевская... 1962, 257; Расовский 1940, 110]. Наступного після цього вторгнення року лукоморці Урусобичі здійснили напад на Заречеськ на волинсько-київському прикордонні. Можливо, Урусобичів підтримав Боняк [Пріцак 2008, 41; Плетнева 1990, 56; Kurat 1972, 83; Spinei 2009, 124; Лаврентьевская... 1962, 281; Ипатьевская... 1962, 257; Расовский 1940, 110]. Святополк відправив проти кипчаків військо під командуванням Яна та Путяти Виштатичів, Івана Захар'їча та Козарина [Плетнева 1990, 56–57; Ипатьевская... 1962, 257; Пріцак 2008, 41].

Ще через рік Боняк спустошив місцевості поблизу Переяслава та разом із Шаруканідами напав на Переяславське князівство. Поблизу річки Сули неподалік від Лубен у 1106-му чи 1107 р. відбулась битва, в котрій загинув брат Боняка Таз. Боняк

та його союзник Шарукан змогли врятуватися втечею. Кипчаки в цій битві зазнали значних втрат і принесли напади на кордони Русі на кілька років [Пріцак 2008, 41–42; Плетнева 1990, 60–61; Kurat 1972, 83; Gökbel 2002, 649; Лаврентьевская... 1962, 281–282; Ипатьевская... 1962, 258–259; Расовский 1940, 110]. Тільки в 1116 р. Боняк наважився атакувати місто Кснятин [Плетнева 1990, 64].

Сусідство з кипчаками було небезпечним і на Галичині. Нам невідомі поселення, котрі стояли на заваді вторгненням. Але можна констатувати передумови для утворення фортифікаційних ліній. У цьому регіоні розташовувались міста Теробовль, Микулин та Плисненськ. Для оборони можна було використовувати місцевості на річці Сереті та “Голі гори” [Котляр 1998, 142]. До фортифікацій на кордонах варто віднести Коломию та Звенигород [Котляр 1998, 127]. О. Баженов вказує, що наприкінці XI ст. землі Середньої Наддністрянщини страждали від нападів кочівників. Внаслідок несподіваного нападу загинуло Глибівське городище. Також припинили існування Деражня Гатна, Кутківці, Колубівці та інші поселення. Попередня система оборони, дієва проти печенігів, була занадто слабкою, щоб витримувати напади кипчаків. Головним винуватцем цих спустошень був Боняк. Його образ зберігся в подільських легендах як Буняк Солудивий (Боняк Шолудивий) [Баженов 2009, 159–160]. Князі були вимушені зміцнити свої кордони, тож у XII ст. літописець вже зафіксував на Середній Наддністрянщині міста Василів, Онут, Каліус, Ушицю, Кучелмин [Котляр 1998, 143–149; Кудряшов 1948, 127; Баженов 2009, 94–97].

Викликає здивування те, чому руси довго не наважувалися здійснювати походи у володіння Боняка. І це при тому, що Рюриковичі в 1111 та 1116 рр. здійснювали вдалі походи на донецьких кипчаків, а в 1103 р. були атаковані лукоморці. Володіння Боняка не могли не бути хоча б раз зачеплені походами Рюриковичів, [Пріцак 2008, 40; Плетнева 1990, 56; Kurat 1972, 83; Gökbel 2002, 649; Ипатьевская... 1962, 252–256]. Чи не логічно припустити, що власне “дунайські кипчаки” були об’єднанням, котре очолював Боняк?! Цілком логічно висловити припущення, що плем’я кунун, згадане в арабських джерелах, відповідає кунам ал-Марвазі. Його володіння мали розташовуватися на захід від Інгульця. Здійснюючи похід у Подунав’я в 1116 р., Володимир Мономах повинен був атакувати “дунайських кипчаків” [Ипатьевская... 1962, 284; Diaconu 1978, 59–60].

Другим великим кипчацьким полководцем, котрий здійснював походи на Русь, був Тогрі-Тархан (Тогортак візантійських джерел, Тугоркан слов’янських літописів). У 1093 р він переміг великого князя Святополка, котрий необачно вийшов у район Стугни. Святополк із-під Торчеська втік у Треполь. Кипчаки ж узяли Торчеськ в облогу, котра тривала чотири тижні. Частина військ Тугоркана відійшла до Києва та зупинилась між ним і Вишгородом. Цей маневр мав налякати русів та блокувати їхні дії. Після того як Торчеськ був здобутий, кипчаки відійшли у степи з полоном [Пріцак 2008, 36; Ипатьевская... 1962, 209–215; Лаврентьевская... 1962, 218–225; Новгородская первая летопись 1950, 18–19].

Психологічний ефект поразки на Стугні був настільки значним, що великий князь у 1094 р. уклав з кипчаками мир та одружився на доньці Тугоркана. За звичаями кочівників він мав заплатити за наречену викуп. Очевидно, Святополк відкупився від кипчаків [Ипатьевская... 1962, 216; Лаврентьевская... 1962, 226]. Цей успіх надихнув Тугоркана, і в 1096 р. він здійснив набіг на Переяславську землю. Він узяв в облогу Переяслав, але недооцінив русів. Володимир Мономах здійснив контрудар та переміг кипчаків. Під час цієї битви Тугоркан загинув [Пріцак 2008, 37; Ипатьевская... 1962, 220–229].

Джерела не вказують на те, до якого племені належав Тугоркан-Тугортак, але його діяльність поширювалась на території кочів’їв племені іт-оба, котрі й були “лукоморцями” у вузькому сенсі цього терміна. У “Повчанні Володимира Мономаха” вказані й інші вожді цього племені. Асадук та Саук допомогли Олегу Святославичу

повернути свою вотчину. Олег Святославич також приводив із собою війська Белкетегіна (Більге-тегіна) [Пріцак 2008, 33]. Володіння “Ітларевої чади” (іт-оба, іт-огли) були локалізовані літописцем за Голтавом [Пріцак 2008, 34]. У такому разі це плем’я мало кочувати на Дніпровському Лівобережжі. О. Пріцак вважає, що власне іт-огли разом з русами здійснили походи проти полоцької династії в 1077 та 1083 рр. Кипчаки воювали проти Бориса В’ячеславича в 1078 та 1095 чи 1096 рр. У битві на Десні Володимир Мономах взяв у полон Асадука та Саука, а під Новгородом-Сіверським перемиг війська Більге-тегіна [Пріцак 2008, 33]. Д. Расовський вважає, що на посульське місто Горошин у 1083 р. напали кипчаки. Можливо, це були іт-огли [Расовский 1940, 103].

Третім великим центром поблизу Русі була конфедерація “донецьких кипчаків”, котра сформувалась паралельно з вождівством Боняка. Серед вождів цього ханства згадувались Асень та Шарукан. У писемних джерелах Шарукан вперше згаданий під 1068 р. під час битви на річці Альті [Лаврентьевская... 1962, 167–172; Новгородская первая летопись 1950, 17, 186–190; Ипатьевская... 1962, 156–161; Расовский 1940, 102–103]. Серед “донецьких кипчаків” були й інші вожді. Першим з них був Іскал (Сукал, Сакал) [Kurāt 1972, 77; Расовский 1940, 102]. Під 1082 р. згадано про смерть Осеня (Асеня) [Пріцак 2008, 240; Лаврентьевская... 1962, 205; Ипатьевская... 1962, 196], а доля Шарукана оповита мороком до початку XII ст. Логічно припустити, що походи 1078 р. на Переяслав [Лаврентьевская... 1962, 200; Новгородская первая летопись 1950, 18, 201; Ипатьевская... 1962, 190–191; Расовский 1940, 103] та 1079 р. на Воїнь [Лаврентьевская... 1962, 204; Новгородская первая летопись 1950, 18, 201; Ипатьевская... 1962, 195–196] були ініційовані племенем кай, а не Шаруканом. О. Пріцак зробив припущення, що Асень було назвою клану кай у “донецьких кипчаків” [Пріцак 2008, 239–246]. “Донецькі кипчаки” активно нападали на Русь. У 1080 р. вони атакували Новгород-Сіверське князівство. У 1083 р. 8 тис. кипчаків спустошили місцевість поблизу Прилука. У 1092 р. кипчаки здобули міста Песочен та Переволоку [Расовский 1940, 103].

Але більш за все літописцям запам’яталась перемога Шарукана в битві на Альті в 1068 р. [Пріцак 2008, 32; Лаврентьевская... 1962, 167–172; Новгородская первая летопись 1950, 17, 186–190; Ипатьевская... 1962, 156–161]. Наступна велика битва Шарукана була поблизу Лубна на Сулі. Об’єднанні сили Боняка та Шарукана були переможені Володимиром Мономахом [Пріцак 2008, 41; Лаврентьевская... 1962, 281–282; Ипатьевская... 1962, 258–259; Расовский 1940, 110]. Востаннє про Шарукана згадано під 1107 р. Беручи до уваги те, що він не загинув у битві, можна зробити припущення, що він помер від старості [Пріцак 2008, 41–42; Лаврентьевская... 1962, 281–282; Ипатьевская... 1962, 258–259; Расовский 1940, 110, 112].

У 1107–1116 рр. “донецькі кипчаки” відчували помітний тиск з боку Русі. У 1109 р. Давид Іворович здійснив похід на Сіверський Донець і, згідно з явно перебільшеними даними, здобув 1000 веж [Лаврентьевская... 1962, 283–284; Ипатьевская... 1962, 260; Расовский 1940, 111]. За даними володимиро-суздальського джерела, кипчаки відповіли на це черговим набігом. Це, відповідно, стало приводом для чергового походу до степів. На цей раз метою походу були міста. У 1111 р. Святополк, Володимир Мономах та Давид Святославич здійснили похід у глиб степів [Лаврентьевская... 1962, 289; Расовский 1940, 111]. Руси здобули міста Шарукань та Сугров. Цікаво, що кипчаки атакували їх тільки після того, як Рюриковичі задумали повернутися на Русь. На Дегей відбулась битва, в якій Рюриковичі перемогли [Ипатьевская... 1962, 266–273].

Найменш задокументована кипчацька експансія на крайньому сході Європи. Д. Расовський висловив припущення, що в середині XI ст. район басейнів Медведиці, Хопра, Бітюга був зайнятий буртасами, але оскільки кипчаки вже в 1117 р. почали воювати проти волзьких булгар, то буртаси відступили на північ під прикриття

лісів. Буртасів атакували “донецькі кипчаки”. Не маючи достатньо сил, буртаси не могли протистояти кочівникам і тому стали васалами Волзької Булгарії [Расовский 1937, 81]. Про відносини волзьких булгар з кипчаками також відомо дуже мало. Зокрема, відомо, що Асеп підійшов до кордонів Волзької Булгарії. На перемовинах під час бенкету булгари отруїли Асепу. Це мало спричинити війну кипчаків з волзькими булгарами [Ипатьевская... 1962, 285; Расовский 1940, 101], деталі якої нам невідомі. Можна лише висловити припущення, що кипчаки діяли в союзі з русами. Зять Асепи Юрій Довгорукий у 1120 р. атакував булгар [Казаков 2007].

Вже в першій половині XII ст. сформувався союз кипчаків та Русі проти Волзької Булгарії. Товари волзьких булгар фактично не проникали у володіння ельтукове, що свідчить про торгову блокаду з боку мусульман. У 1184 р. кипчаки-ймеки брали участь у поході на Булгар як союзники Андрія Боголюбського [Лаврентьевская... 1962, 389–390; Ипатьевская... 1962, 625–626]. Згідно з датуванням галицько-волинського літописця, ці події відбулись у 1182 р. [Ипатьевская... 1962, 625–626]. Похід 1184 р. на Булгар був наймасштабнішою акцією кочівників та русів, спрямованою проти булгар [Лаврентьевская... 1962, 389–390; Ипатьевская... 1962, 625–626]. Наджиб Хамадані зафіксував конфлікт між саксінами та кипчаками-ймеками [Агаджанов 1969, 162]. Питання активізації кипчаків на Балканах наприкінці XII – на початку XIII ст. та конфедерації канглів розглядалися в окремих студіях.

Що стосується подій XII ст., то грузинські джерела згадували про присутність на Північному Кавказі двох груп кипчаків – кипчаків Отрока Шарукановича та “дербентських кипчаків”. Коли Отрок перебував на Північному Кавказі, кількість кипчаків там мала зрости, що призвело до конфлікту з місцевими кипчацькими групами та аланами. Якщо звернути увагу на те, що, за винятком Кавказької Аланії, в Отрока не було бар’єрів для повернення в рідні степи, то цілком впевнено можна стверджувати про те, що Донщина та Північно-Східне Надазов’я входили у склад єдиного державного організму [Жития царя царей Давида 1998; Ипатьевская... 1962, 716]. Грузини Давида IV Будівника та кипчаки Отрока воювали проти “дербентських кипчаків” і лезгинів [Анчабадзе 1960, 118]. “Дербентські кипчаки” допомогли грузинам у Шамхорській битві (1195 р.), а брат Севінча Савалаті (Салават) служив у грузинських військах [Golden 1984, 83; Анчабадзе 1960, 124].

Володіння “дербентських кипчаків” фактично повторювали обрис домену хозарського кагана Йосипа, за винятком однієї важливої деталі – волзької дельти. Території “дербентських кипчаків” – це землі від Каспійського моря до Ергенів та Кавказу. Дельта ж Волги була відома як Саксін [Расовский 1938, 164–165]. Південним кордоном “дербентських кипчаків” були північні кордони Дербентського емірату [Насави 1996, глава 77; Жития царя царей Давида 1998].

Таким чином, кипчацька експансія досягла свого апогею після перемоги ромеїв та кипчаків над печенігами в 1091 р. Ця битва стала віхою переходу під кипчацьку гегемонію майже всіх західноєвразійських степів, за винятком Алфьольду. Поразки кипчаків від візантійського імператора Олексія I Комніна та угорського короля Ласло I Арпада обумовили зосередження кипчаків на війнах з Руссю. 90-ті рр. XI ст. ознаменувались війнами зі змінним успіхом, де ініціатива належала кипчакам. Ключовим пунктом протистояння Русі з кипчаками стала битва на Сулі поблизу Лубен у 1107 р. Власне після цієї битви руси перейшли в контрнаступ і внаслідок кількох кампаній примусили кипчаків відмовитись від війн із Руссю. Поразки кипчаків у війнах з Руссю та Угорщиною зумовили те, що їхня увага та активність переключились на інші території. Відповідно, поразки кипчаків від русів не зупинили кипчацької експансії, а лише привели до тимчасового спокою на деяких ділянках Великого кордону. Остаточо кипчацька експансія припинилась тільки після їхньої поразки від волзьких булгар.

ЛИТЕРАТУРА

Анчабадзе З. В. Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // **Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов**. Нальчик, 1960.

Баженов О. Л. **Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть**. Кам'янець-Подільський, 2009.

Бибиков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // **Древнейшие государства на территории СССР: 1980**. Москва, 1981.

Бушаков В. А. **Тюркская этноикономия Крыма**. Дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 1991.

Голден П. Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи // **Монгольская империя и кочевой мир**. Кн. 1. Улан-Удэ, 2004.

Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии // **Степи Европы в эпоху Средневековья**. Т. 6.: **Золотоордынское время**. Донецк, 2008.

Гръцки извори за българската история. Т. VI / Съставили и редактирали Тъпкова В., Войнов М., Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Дуйчев И., Иванов Й., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П. София, 1965.

Гръцки извори за българската история. Т. VII / Съставили и редактирали Цанкова-Петкова Г., Тъпкова-Заимова В., Тивчев П., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П. София, 1968.

Гръцки извори за българската история. Т. VIII / Съставили и редактирали Войнов М., Тъпкова-Заимова В., Йончев Л. София, 1972.

Гръцки извори за българската история. Т. X / Съставили и редактирали Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Батаклиев Г., Войнов М. София, 1980.

Жития царя-царей Давида // **Символ**. № 40. 1998 // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frametext1.htm>

Златарски В. **История на българска държава през средните векове. България под византийско владичество**. Т. II. София, 1934 // <http://www.promacedonia.org/vz2./index.html>

Ипатьевская летопись // **Полное собрание русских летописей**. Т. 2. Москва, 1962.

Казаков Е. Внешняя политика Булгарии. 2007 // <http://real-kremlin.ru/node/64>

Князький И. О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. // **Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма**. Кишинев, 1988.

Комнина Анна. **Алексиада** / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я. Н. Москва, 1965 // <http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm>

Котляр М. Ф. **Галицько-Волинська Русь**. Київ, 1998.

Кудряшов К. В. **Половецкая Степь**. Москва, 1948.

Кумеков Б. Е. **Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам**. Алма-Ата, 1972.

Кушкунбаев А. К. **Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование**. Кокшетау, 2009.

Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку / Под. ред. акад. Е. Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926–1928 гг. // **Полное собрание русских летописей**. Т. 1. Москва, 1962.

Маркварт И. **О происхождении народа куманов** / Пер. А. Немировой 2002 // <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>

Насави 1973. – *Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави*. **Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны** / Пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З. М. Буниятова. Баку, 1973.

Насави 1996. – *Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави*. **Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны)** / Изд. критич. текста, пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З. М. Буниятова Москва, 1996 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext1.htm>; <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext2.htm>; <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext3.htm>; <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext4.htm>

info/Texts/rus8/Nasawi/frametext4.htm; <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext5.htm>

Новгородская первая летопись. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и предисл. А. Н. Насонова. Москва, 1950.

Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования молдавского феодального государства. Кишинев, 1981.

Пашуто В. Т. Половецкое епископство // Пашуто В. Т. Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи. Москва, 2011.

Плетнева С. А. Половцы. Москва, 1990.

Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Т. 2. Київ, 2003.

Прицак О. Коли і ким було написано Слово о полку Ігоревім. Київ, 2008.

Расовский Д. А. Половцы. II. Разселение половцев // Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова. Вып. 8. Прага, 1936.

Расовский Д. А. Половцы. III. Пределы “поля половецкого” // Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова. Вып. 9. Прага, 1937.

Расовский Д. А. Пределы “поля половецкого” // Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова. Сборник статей в честь А. А. Васильева. Вып. 10. Прага, 1938.

Расовский Д. А. Военная история половцев // Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова. Сборник статей в честь А. А. Васильева. Вып. 11. Прага, 1940.

Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Расовский Д. А. Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. Москва, 2012.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В. Г. Тизенгаузенем и обработ. А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Москва – Ленинград, 1941.

Шушарин В. П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья // История СССР, 1978, № 2.

Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Москва, 1997.

Berend N. At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and “pagans” in medieval Hungary, c. 1000 – c. 1300. Cambridge, 2001.

Christian D. A history of Russia, Central Asia and Mongolia: Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire. Oxford and Malden Mass, 1998.

Chronicon pictum Vindobonense ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2. Lipsiae, 1883.

Curta F. South-Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1250. Cambridge, 2006.

Diaconu P. Les Petchenegues au Bas-Danube. București, 1970.

Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles. Bucharest, 1978.

Golden P. B. Cumanica I: The Qıpçaqs in Georgia // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. IV. Wiesbaden, 1984.

Gökbel A. Kipchaks and Kumans // The Turks. Vol. 1. Ankara, 2002.

Joannis de Thwrocz 1766. – Joannis de Thwrocz. Joannis archidiaconi de Kikullew. Ab Origine gentius. Inserta simul chronica // Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. Pars Prima. Vindobonae, MDCCLXVI (1766).

Kurat A. N. Peçenek tarihi. Istanbul, 1937.

Kurat A. N. IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara, 1972.

Lăzărescu-Zobian M. Cumania as the name of thirteenth century Moldavia and Eastern Wallachia: some aspects of Kipchak-Rumanian relations // Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun / Journal of Turkish Studies. Vol. 8. Harvard, 1984.

Pritsak O. The Pechenegs. A case of Social and Economic Transformation // Archivum Eurasiae Medii Aevi. 1975. Vol. 1. Lisse, 1976.

Spinei V. Moldavia in the 11th – 14th Centuries. București, 1986.

Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca, 2003.

Spinei V. The Cumanic Bishopric: genesis and evolution: Genesis and Evolution // **The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans.** Leiden – Boston, 2008.

Spinei V. **The Romanians and the Turkic Nomads North of Danube Delta from Tenth to the Mid-Thirteenth Century.** Leiden – Boston, 2009.

Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history // **The Turks.** Vol. I. Ankara, 2002.

Tryjarski E. Pieczyngowie // *Dabrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E.* **Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie.** Wrocław, 1975.

Vasary I. **Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365.** Cambridge UK, 2005.

Yudu Yücel M. Pechenegs on the Balkans // **The Turks.** Vol. I. Ankara, 2002.